

From a Moral Virtue to Legal Obligation: al-Muwāsāt

Nurten Zeliha Şahin^{1,a,*}

¹Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Manisa/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 11/08/2023

Accepted: 08/12/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: December

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Muwāsāt encompasses the moral duty to provide aid to those in need, prioritising those closest to us while sharing what resources we can spare. However, should a person's legally protected values be at risk, assistance and solidarity become mandatory obligations. Islamic law recognises this social duty as fard al-kifāya, with muwāsāt as the justification for this sufficient obligation. On the other hand, muwāsāt is also included in the legal justification of in-kind obligations such as zakat and alimony. Muwāsāt actually has a broad conceptual content that includes each individual in the society helping each other, sharing, and sharing what they have when necessary. The aim of muwāsāt is to keep social sensitivity towards those in need alive. Muwāsāt constitutes the wisdom of meeting the needs of the other party by sharing the resources available to each individual in the society when the legal values that Islam aims to protect are in danger. In this context, this study aims to evaluate the rights of those in need over those who have the means to meet their needs by considering the proposal in the context of the provisions. To prioritize the legal values of Islam and safeguard the sanctity of life, as well as protect bodily integrity and uphold the right to privacy, the principle of muwāsāt necessitates that all Muslims must uphold these responsibilities towards themselves, each other and the state. This study aims to investigate muwāsāt, which defines the duty to provide assistance to any individual who is cognisant of their plight, within their capacity, when their legal rights that must be safeguarded are threatened, in the framework of social accountability. In this context, it can be said that muwāsāt has a direct connection with the proposed obligations in Islamic law. Muwāsāt is included in the justification of fard al-kifāya obligations. However, the fact that the obligation of zakat, the obligation of fitya, and the responsibility of alimony are included in the legal justification of meeting the needs of the needy by those who are not dependent on anyone, shows us that muwāsāt is the basis of obligations involving cooperation. Similarly, the legal reason for banning interest is that it destroys the balance in society. In particular, the basis for the state to impose an upper limit on exorbitant prices is based on the principle that every individual has an equal right to meet basic needs. In other words, determining the profit margin in the prices of basic needs is a requirement of muwāsāt. The definition of the state's obligation, along with individual responsibility in muwāsāt, aims to ensure that there is no individual in society whose basic needs are not met. Consequently, muwāsāt has an aspect that includes social responsibility and legal liability along with conscientious responsibility. This shows that Islam adopts the protection of life as the highest legal value. Muwāsāt is not limited to meeting basic needs, but also includes giving this support to a person when he needs moral support, sharing his pain by standing next to him, feeling him and internalizing his pain. For this reason, muwāsāt actually defines the moral stance that a Muslim should have. Based on this moral stance, it is safe to say that the most fundamental concern of Islam is to protect the material and spiritual integrity and human existence. This study aims to express, in the context of Islamic law, that the main purpose of Islam is to protect human beings in their material and spiritual integrity by examining and evaluating muwāsāt in its broad scope.

Keywords: Islamic Law, Virtue, al-Muwāsāt, Necessity, Fard al-kifāya

Ahlaki Bir Erdemden Hukuki Yükümlülüğe: Muvâsât

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 11/08/2023

Kabul: 08/12/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur

ÖZ

Muvâsât, en yakınımızdan başlayarak bize ihtiyacı olana yardımı, elimizdekini onunla paylaşmayı içeren ahlaki bir erdemdir. Fakat kişinin hukuken korunan değerleri tehlikeye girmişse o zaman yardım ve dayanışma bir yükümlülüğe dönüşmektedir. Bu toplumsal yükümlülüğün İslâm hukukundaki hükmü farz-ı kifâyedir ve kifâî yükümlülüğün gerekçesini de muvâsât oluşturur. Diğer taraftan ise zekât, nafaka gibi aynî yükümlülüklerin hukuki gerekçesinde de muvâsât yer alır. Muvâsât aslında toplumdaki her bir bireyin birbirine yardım etmesini, paylaşmasını, gerektiğinde elindeki ortaklaşmasını kapsayan geniş kavramsal bir içeriğe sahiptir. Muvâsât ile amaçlanan, ihtiyaç sahibine yönelik toplumsal duyarlılığın canlı tutulmasıdır. Muvâsât, İslâm'ın korumayı amaçladığı hukuki değerleri tehlikeye girdiği zaman toplumdaki her bir bireyin elindeki imkânları paylaşarak karşı tarafın ihtiyacını gidermenin hikmetini oluşturur. Bu çalışma bu bağlamda ihtiyaç sahiplerinin, ihtiyacını giderebilecek imkâna sahip olanlar üzerinde hakkı olduğunu teklifi hükümler bağlamında ele alarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İslâm'ın korumayı amaçladığı hukuki değerler arasında öncelikli yere sahip olan can güvenliğinin sağlanması, beden bütünlüğünün korunması, mahremiyet hakkının ihlalinin önüne geçilmesinde muvâsât her bir Müslümanı birbirine karşı ve devleti vatandaşına karşı yükümlü kılmaktadır. Bu çalışma kişinin korunması gereken hukuki değerleri tehlikeye girdiği zaman durumundan haberdar olan her bir ferde imkânları nispetinde yardım etme yükümlülüğünü tanımlayan muvâsâtı, toplumsal sorumluluk bağlamında ele alarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda muvâsâtın İslâm hukukunda teklifi yükümlülükler ile doğrudan bağlantısının olduğu söylenebilir. Farz-ı kifâyî yükümlülüklerin gerekçesinde muvâsât yer almaktadır. Bununla birlikte zekâtın farziyetinin, fidyenin vücûbiyetinin, nafaka sorumluluğunun hukuki gerekçesinde, ihtiyaç sahibinin ihtiyacını, kimseye muhtaç olmayan tarafından karşılanmasının yer alması, yardımlaşmayı içeren yükümlülüklerin temelinde muvâsâtın olduğunu bize gösterir. Aynı şekilde faizin yasak kılınmasındaki hukuki gerekçede de toplumdaki muvâsâtı yok eden yönü yer almaktadır. Özellikle devletin fahiş fiyata üst sınır getirmesinin dayanağı da temel ihtiyaçların giderilmesinde her bir bireyin eşit hakka sahip olmasıdır. Yani temel ihtiyaçların fiyatlarında kâr haddinin belirlenmesi muvâsâtın bir gereğidir. Muvâsatta bireysel sorumlulukla beraber devletin yükümlülüğünün tanımlanması, toplumda temel ihtiyacının karşılanmadığı hiçbir bireyin bulunmamasının amaçlanmasıdır. Bu nedenle muvâsâtın vicdani sorumluluk ile birlikte toplumsal sorumluluğu ve hukuki yükümlülüğü içine alan bir yönü vardır. Bu da İslâm'ın canın korunmasını en üst hukuki değer olarak benimsediğini gösterir. Muvâsât sadece temel ihtiyaçların giderilmesi ile sınırlı olmayıp kişinin manevi desteğe ihtiyacı olacağı anlarda da bu desteği ona vermeyi, onun yanında durarak acılarına ortak olmayı, onu hissedip acılarını içselleştirmeyi de içerir. Bu nedenle muvâsât aslında bir Müslümanda olması gereken ahlaki duruşu tanımlamaktadır. Bu ahlaki duruşun temelinde İslâm'ın en temel kaygısının maddi ve manevi bütünlüğü ile insanın varoluşunu korumak olduğu söylenebilir. Bu çalışma da bu anlamda muvâsâtı bu geniş kapsamı ile ele alıp değerlendirerek İslâm'ın temel maksadının insanı maddi ve manevi bütünlüğü içinde korumak olduğunu İslâm hukuku bağlamında bir nebze ifade edebilmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Erdem, Muvâsât, Zaruret, Farz-ı kifâyî.

nurtenzeliha@gmail.com

0000-0003-0341-6311

How to Cite: Şahin, Nurten Zeliha. "From a Moral Virtue to Legal Obligation: al-Muvâsât". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 746-768. <https://doi.org/10.18505/cuid.1341360>

Atıf: Şahin, Nurten Zeliha. "Ahlaki Bir Erdemden Hukuki Yükümlülüğe: Muvâsât". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 746-768. <https://doi.org/10.18505/cuid.1341360>

Giriş

İnsanoğlunun toplum halinde yaşaması zorunludur. Çünkü varoluşunu devam ettirebilmesi için diğer insanlara ihtiyacı vardır. Bunun en basit örneği parasal mübadelenin en ilkel halinin takas olmasıdır. İnsanoğlunun kendi elindeki ihtiyacı olana vererek ve karşılığında kendi ihtiyacını alarak ilk mübadele ve değişim işlemlerinin başladığı kabul edilir. En basitinden bu örnek bile bir insanın bütün yaşamsal ihtiyaçlarını karşılama şeklinde bir yetiye sahip olmadığını göstermektedir. İnsanoğlu, varlığının ilk aşamasından itibaren hep bir başkasının yardımına, desteğine ihtiyacı olmuştur. Bu nedenle yardımlaşma bir zorunluluk olarak toplumsal yaşamın içinde hep var olagelmıştır.

Yardıma ihtiyacı olana karşı pasif kalmamanın, gücün yettiği şekli ile karşı tarafın sıkıntısını gidermeye çalışmada ortak olmanın altında yatan temel güdü herkesin zora, sıkıntıya düşebileceği ve sıkıntıdan, tehlikeden kurtulabilmesi için bir başkasının yardımına ihtiyacının olabileceği gerçeğidir. Atalarımızın tecrübesini yansıttığı “Bugün bana ise yarın sana” atasözü, bu gerçeği en veciz şekilde ifade etmektedir.

İnsan, başkalarının içerisinde bulunduğu zorluğu fark edip onu bertaraf edebilecek bir beceriye sahip olduğundan, zor durumda olanlara kendi beceri ve imkânları ile yardım etmesi, insani olarak beklenen bir tutumdur.¹ Bu nedenle ihtiyacı olan bir kişiye yardım etme öncelikle ahlaki, vicdani bir yükümlülüktür. Bununla birlikte TCK 98. md’si yardım ve bildirim yükümlülüğünün yerine getirilmemesini suç olarak tanımlamıştır. Bu maddeye göre bu suçun konusu yaşı, hastalığı veya yaralanması nedeni ile veya başka herhangi bir sebeple kendini idare edemeyecek durumda olan kimsedir. Maddede belirtilen durumlarda sadece neticeyi önleme yükümlülüğü bulunan yani garantör olan kişiler hariç yardım veya bildirim yükümlülüğünü yerine getirmeyen herkes suçun faili olabilir.² Bu suç tanımlamasında asli olan, yardıma muhtaç kişinin tehlikeye giren yaşamı, vücut bütünlüğü, sağlığı, cinsel dokunulmazlığı, özgürlüğü ve mal varlığı gibi herhangi bir hukuki değerinin korunması; tali olan ise toplumsal dayanışmanın güvence altına alınmasıdır.³ Öyle ise yardıma muhtaç olan kimsenin korunması gereken hukuki değerleri tehlike altındaysa o kişiye yardım veya yardım edeceklere bildirim yükümlülüğü hukuk normları ile yaptırım altına alınmıştır. İslâm hukukunda ise dayanışma ve yardımlaşma çok daha geniş bir içeriğe sahip olduğu için muvâsât terimi ile bunun karşılığı bulunmaya çalışılmıştır. Bir noktada ahlaki erdem kökenli muvâsât, fıkhîta ihtiyaç sahibinin ihtiyacını gidermede yardımlaşmanın hukuki gerekçesini, hikmetini oluşturmuştur.

Müslüman toplumun vicdanında yer alan başkasını duyumsama ve ona kendilik bilinci ile yardım etme anlayışının temelinde paylaşmanın diyanî yükümlülük şeklinde tanımlanmasının payının olduğu söylenebilir. Kişinin, hukukun korumayı amaçladığı değerlerinden birisi tehlikeye girdiği zaman bütün toplum ondan bu tehlikeyi uzaklaştırmakla yükümlüdür. Bu bağlamda “el eli yıkar iki elde yüzü” bilinci ile toplumumuzun genetik koduna işlemiş olan dayanışmanın bir

¹ Otfried Höffe, *Etik Bir Giriş*, çev. Sergül Vural Kara (İstanbul: Runik Kitap, 2020), 101.

² Erkam Yılmaz, *Yardım veya Bildirim Yükümlülüğünün Yerine Getirilmemesi Suçu* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 20), 85.

³ Yılmaz, *Yardım veya Bildirim Yükümlülüğünün Yerine Getirilmemesi Suçu*, 82-84; Berna Ayşen Yılmaz, *Yardım veya Bildirim Yükümlülüğünün Yerine Getirilmemesi Suçu* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2020), 57-60.

yükümlülük olarak belirlenmesinde klasik kaynaklarda muvâsât teriminin öne çıktığının tespiti ile bu çalışma yapılmıştır. Özellikle ülkemizde yaşanan 6 Şubat depremleri ile yardımlaşma ve dayanışma ruhuna ne kadar ihtiyacımızın olduğuna dair bir kez daha farkındalığımız artmıştır. İslâm'ın toplumsal dayanışma ve yardımlaşmayı güçlendirmeyi en temel ilkeleri arasında yer verdiği bilinmektedir. Fakat bunun fıkhî teori bağlamında hangi hukuki gerekçe üzerine temellendirildiği ile ilgili detaylı bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Litaratür araştırmasında da bu araştırma konusu çerçevesinde herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. En yakın çalışmalar İslâm hukukunda ihmalî suçu ele alan çalışmalardır. Bu bağlamda Rahmi Telkenaroğlu'nun "İhmalî Suç Kavramı ve İslam Hukukuna Göre İhmal Suretiyle İşlenen Kasten Öldürme Suçu" adlı çalışması gösterilebilir.⁴

Fukaha, bir erdemi tanımlayan muvâsâtın teklifi hükümler ile bağlantısını kurarak, ihtiyaç sahibinin ihtiyacını giderme konusunda toplumsal yükümlülüğün ahlaki zeminini belirlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda fikhî nihai amacının toplumda ahlaki erdemleri baki kılmayı amaçladığının bir delili olarak muvâsâtın teklifi hükümler ile bağlantısı gösterilebilir. Bu nedenle bu çalışma özellikle toplumsal sorumluluğu tanımlayan farz-ı kifâye ile muvâsât ahlakı arasındaki bağlantıyı tanımlamayı amaçlamıştır. Bu terim sadece ahlaki bir içeriğe mi sahiptir yoksa bu kavramın içeriğinde toplumun tamamını kapsayan hukuki bir sorumluluk da yer almakta mıdır? Bu çalışma bu yönü ile teklifi hükümler ile muvâsât arasındaki bağlantı ve bunun içeriği üzerinde duracaktır.

1. Muvâsât

Muvâsât destek olmak, yardımcı olmak, hüznüne ortak olmak anlamlarına gelen (وَأَسَى) kelimesine dayanmaktadır.⁵ Mütercim Âsım Efendi (öl. 1911) Kâmus Tercümesi'nde el-muvâsâtı, "mubâhât vezninde olup bir adama yâr ve gam-güsârlık eylemek manasındadır" şeklinde tanımlamıştır.⁶ Muvâsât bu tanıma göre bir kişiye dost ve dert ortağı olunmasıdır. İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), "Şüphesiz ki, Allah beni size göndermişti. Hepiniz 'Yalan söyledin' demiştiniz. Ebû Bekir 'doğru söyledin' dedi ve canı ve malı ile bana yardımcı oldu."⁷ hadisinin "واساني بنفسه وماله" kısmının şerhinde Ebû Bekir'in (öl. 13/634) bu davranışının muvâsâtta olduğuna işaretten muvâsâtı "mal sahibi malında kendi elini arkadaşının eli ile eşit tutmasıdır" şeklinde açıklar.⁸ Bu tanıma göre de muvâsât, dostunu kendisi gibi kabul ederek onun derdini kendine dert edinmesi, elindeki imkânları onunla ortaklaşarak kendisi ile onu eşit kılmasıdır.

⁴ Rahmi Telkenaroğlu, "İhmalî Suç Kavramı ve İslam Hukukuna Göre İhmal Suretiyle İşlenen Kasten Öldürme Suçu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27/1 (Nisan 2016), 287-330.

⁵ Muhammed Murtaẓâ Hüseyinî ez-Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*, thk. Mustafa Hicazi (Kuveyt: Vizâretü'l-'ilâm, 2001), "v s v", 37/ 76.

⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi (el-Okyânûsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît)*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), "v s y", 6/6032.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u ş-şâhîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buga (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.), "Fedâilu Ashâb", 5 (No. 3461).

⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaut-Adil Mürşid (Dımaşk: er-Risâletü'l-Alemiyye, 2013), 11/41.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî (öl. 816/1413) muvâsâtı “bir fayda sağlamada, bir zararı uzaklaştırmada başkasını kişinin kendisinin yerine koymasıştır” şeklinde tanımlamıştır. Cürcânî, muvâsâtı en yakın anlamı olan îsâr ile karşılaştırır. Muvâsâta göre daha ileri bir erdem olan îsâr başkasını kendi nefsinin önüne geçirmek, yani kendisine tercih etmektir.⁹ Kişi imkânının tamamını başkaları için kullandığı için îsârı cömertliğin en üst derecesi olarak tanımlanmıştır.¹⁰ Kınalızâde Ali Efendi (öl. 979/1572) de îsârı “mal ve ona götüren sebeplere kendisi muhtaç olması ile birlikte başkasının ona olan ihtiyacını görüp o kişinin ihtiyacını gidermek için harcayarak kendisinin sabretmesidir”¹¹ şeklinde açıklayarak îsârı muvâsâttan ayırır. Îsâr ile muvâsât arasındaki en önemli fark, îsârın başkalarının ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarının önüne geçirmede özveriyi tanımlayan ahlaki bir terim olmasıdır.¹² Muvâsât ise kişinin kendi temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra karşı tarafın ihtiyaçlarını düşünme, ona yardım etme, elindeki paylaşarak ihtiyaç sahibinin ihtiyacını gidermede ona destek olma şeklinde hukuki yükümlülüğü de içeren geniş bir anlam içeriğine sahiptir. Bu nedenle çalışmanın ileri kısımlarında değinileceği gibi îsâr ahlaki bir erdem iken muvâsatta hal ve şarta göre aynî ve kifâî yükümlülükler tanımlanmaktadır.

Kınalızâde Ali Efendi'nin muvâsât tanımı, yârân, ihvân ve dostların gönüllerini okşayarak, çeşitli lütuflar ile sahip olduğu nimetlerde onları da kendisine ortak kılmasıdır.¹³ Bu tanımda da muvâsât, kişinin kendi elindeki imkânlarla dost ve ahababını ortak kılması, onların ihtiyacını giderinceye kadar elindeki imkânları onlar ile paylaşmasıdır. İbn Miskeveyh (öl. 421/1030) de muvâsâtı, “esdikâya ve müstahikkîne yardım etmek, mallarda ve rızıklarda onları ortak etmek” şeklinde açıklar.¹⁴ Bu tanıma göre de insanların en yakınından başlayarak ihtiyacı olanlara yardım ve destekte bulunması muvâsâttandır. Bu yardım iki şekilde olabilmektedir. Birincisi müşareket, yani kişinin geçimi için elde ettiği gelirini, geçimliliğini ve rızıkını ihtiyaç sahibi olan bir başkası ile ortaklaşmasıdır. İkincisi de müsâhemedir. Bu da kişinin kendi elindeki imkânları ile ihtiyaç sahibinin ihtiyacını gidermede katkıda bulunması, el birliği ile ihtiyaç sahibinin ihtiyacını gidermesi,¹⁵ kişinin sahip olduğu varlığı dost ve akrabaları ile onların ihtiyacını giderinceye kadar paylaşmasıdır.¹⁶

Bu tanımlamalardan yola çıkarak muvâsât dost, arkadaş veya durumundan haberdar olunan kişinin neye ihtiyacı varsa onu dert edinmedeki, herhangi bir karşılık beklemezsizin ona kendi imkânları ve gücü nispetinde yardım etmedeki diyanî, hal ve şarta göre de kazaî boyutu olan bir yükümlülük olarak tanımlanabilir. Özellikle tanımlarda “dost ve yakınlar” ifadesinin geçmesinin nedeni en yakınımızdaki kişinin durumundan öncelikle bizim haberdar olabileceğimizdir. Çünkü

⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Kahire: Dârü'l-Fazîle, ts.), “el-Musâvât”, 199.

¹⁰ Mustafa Çağrı, “İsâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/490.

¹¹ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 218.

¹² Çağrı, “İsâr”, 22/490.

¹³ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 218.

¹⁴ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb ibn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk ve taḥhîrü'l-a'râk* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 19.

¹⁵ Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbn Esîr, *en-Nihâye fi jarîbi'l-hadîs ve'l-eşer*, thk. Ahmed b. Muhammed el-Harrât (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 119, 120.

¹⁶ Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*, thk. Abdülhamid Salih Hamdân (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1990), 318.

dostluk, arkadaşlık karşılıklı vefâkarlığı, vefâkarlık da dostun ihtiyacını gidermede ne yapılması gerekiyorsa onu yapabilmedeki ahlaki duruşu getirir. İşte bu ahlaki duruş muvâsâttir. Toplumumuzda düğün, nişan gibi sevinçli, ölüm gibi üzüntülü anlarda karşılıksız olarak yardımlaşma bu ahlakın toplumsal bilince yerleştiğini gösteren işaretlerden sadece bir kaçıdır.¹⁷ Çünkü yardımlaşma çok boyutludur. Bu nedenle muvâsât birden fazla çeşidi ile birlikte tanımlanmıştır.

1.1. Muvâsâtın Çeşitleri

Yardım ve destek denildiği zaman genelde ilk olarak maddi sıkıntısı olana yardım akla gelir. Bununla birlikte muvâsât, ihtiyacı olanın ihtiyacını giderme olarak tanımlandığı zaman daha geniş bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Nitekim, İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) muvâsâtın çeşitlerinden bahseder. Bunlardan bazıları: Mal ile muvâsât; kişinin bulunduğu konumundan, toplumdaki itibarından kaynaklı muvâsât; beden ve hizmet ile muvâsât; nasihat ve irşad ile muvâsât; dua ve istiğfar ile muvâsât; acı ve ıstırapı paylaşmada muvâsât.¹⁸ *Nusretü'l-Hâmid Mikyâsü'l-Ahlâk* adlı kitapta da muvâsâtın dört nevisinin olduğu belirtilir. Bunlar mal ile yardımlaşma, beden ile yardımlaşma, ilim ile yardımlaşma, söz ile yardımlaşmadır.¹⁹ Bu anlamda huzurunu bozan şeylere maruz kaldığında, çaresizliğin verdiği üzüntü ve sıkıntı zamanlarında insanın hüznüne ortak olunması muvâsâttandır. Çünkü o an onun ihtiyacını giderecek olan şey, ona gösterilecek olan bu manevi destektir.

Bir Müslüman kardeşinin ihtiyacını gidermede ona ortak olmak denildiği zaman ihtiyaç çok geniş bir içeriğe sahip olduğu için sadece maddi bir yardımı içermemektedir. Çünkü insanın ruhsal anlamda desteğe, manevi anlamda yol gösterilmesine, yanında bulunarak acılarına ortak olunmasına ihtiyacı vardır. Bu da bir muvâsâttir. Manevi destek ile muvâsâta örnek hasta ziyaretidir. Cenab-ı Allah der ki: “Kıyamet günü Ey Âdemoğlu, ben hastalandım, sen beni ziyaret etmedin, dedi: Ya Rabbi, sen âlemlerin Rabbi iken ben seni nasıl ziyaret edebilirim? - Böyle bir kulum hastaydı ve sen onu ziyaret etmedin ve onu ziyaret etseydin beni onun yanında bulacaktın?...”²⁰ hadisine işaretten İslâm’ın hasta ziyaretine verdiği bu önemin gerekçesi, ziyaret ile hastanın insani duygu ve hislerine vicdanen ortak olunması nedeni ile muvâsât şeklinde açıklanır. Çünkü ziyaretin, hasta açısından bedeni iyiliği de getirecek büyük bir psikolojik tesiri bulunmaktadır. Özellikle ziyaretçi, hastanın sevdiği ve değer verdiği bir dostu ise ruhsal olarak kendini iyi hissetmesine daha da olumlu katkısı olabilmektedir. Çünkü o an hastanın ihtiyacı olan, duygu ve hislerinin sevdiği bir dostu tarafından paylaşılmasıdır.²¹

¹⁷ Mahsum Aslan, “İslam Hukukunda Nukû'tun (Düğünlerde Takılan Takılar) Niteliği: Hibe mi, Borç mu?”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Eylül 2023), 196.

¹⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâ'id*, thk. Muhammed Aziz Şems (Mekke: Dâru Alemi'l-Fevâ'id, ts.), 250.

¹⁹ Müşîr Nusret Paşa- Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamîd - Mikyâsü'l-Ahlâk: Sülûkü'l-Mâlik Tercümelere*, haz. Ali Adem Yörük (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 223.

²⁰ Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-Şahîh* (Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1998), “Birr”, 43 (No. 2569).

²¹ Hamza Muhammed Kâsım, *Menârü'l-kârî şerhi muhtaşar Şahîhu'l-Buhârî*, tsh. Beşir Muhammed Uyûn (Dimaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1990), 2/361.

Temelde ahlaki bir erdem olmakla birlikte muvâsâtın teklifi hükümler içinde mendup kabul edilen, hal ve şarta göre de bağlayıcı yükümlülüğe dönüşen bir boyutu vardır. Muvâsâtın teklifi bir hüküm haline dönüşebilmesi için bazı unsurların bir araya gelmesi gerekir. Bu unsurlardan birincisi yardıma ihtiyacı olan kişiden haberdar olunmasıdır. Muvâsâtın ikinci unsuru, yardımda bulunacak kişinin yardım ederken kendisini ve ailesini, hukukun korunmayı amaçladığı değerler yönü ile tehlikeye ve riske sokmamasıdır. Üçüncü unsur muvâsâta bir tarafın ihtiyaç sahibi olmasıyla diğer tarafın da onun ihtiyacını giderebilecek maddi veya manevi olarak yetki veya yetiye sahip bulunmasının bir başka ifade ile ihtiyaç sahibine yardım edebilmesinin imkân dâhilinde olmasıdır. Muvâsâtın diğer bir unsuru da bu yardım veya destekte herhangi bir karşılık beklenilmemesidir. Eğer bir karşılık alınırsa bu yapılan davranış muvâsâttan sayılmaz. Buna göre herhangi bir karşılık beklenmeksizin yapılan ikram, muvâsât kabilinden kabul edilmiştir.²² Diğer taraftan muvâsât kişinin elindeki ihtiyacı sahibi kardeşi ile paylaşması olduğu için bu paylaşımında en iyisi talep edilmemekle birlikte en kötüsünün de verilmemesi muvâsâtın amacına ulaşabilmesi için önemlidir. Çünkü muvâsât ihtiyaç sahibi ile malın ortaklaşması olduğundan kişinin içini almadığı bir şeyi hayır diye vermesi²³ bu ortaklaşmayı gerçekleştirmeyecektir.²⁴

Muvâsât, maddi veya manevi anlamı ile kişinin karşı tarafın ihtiyacı ne ise herhangi bir karşılık beklemezsizin ona yardım ve destekte bulunmak amacı ile elindeki imkânları onunla ortaklaşması, paylaşmasıdır. Bu ortaklaşma ve paylaşım ahlaki bir yükümlülük olarak mal sahibinin inisiyatifinde olabileceği gibi şâriin kişiye yüklediği bir yükümlülük de olabilmektedir.

1.2. Muvâsâtın Değeri

Kur'an insanların iyilik ve ma'rufta yardımlaşmasını emretmiş²⁵ ve insanlar arasında paylaşmayı ve dayanışmayı güçlendirecek şekilde emredici normlarını ortaya koymuştur. Böylece toplumsal dayanışmayı güvence altına almayı ve toplumsal barışı korumayı amaçlamıştır. Bu kısımda birkaç örnek üzerinden Kur'an'ın muvâsât ahlakını toplumsal birliği perçinleyecek şekilde nasıl yükümlülük haline dönüştürdüğü açıklanmaya çalışılacaktır.

Toplumsal yapıda zengin kendi varlığını ihtiyaç sahipleri ile paylaşması, ortaklaşması yolunun açık tutulması muvâsât yolu ile olmaktadır. Bu nedenle İslâm âlimleri toplumun maslahatını içeren hukuki hükümlerin illeti/hikmeti olarak muvâsâta dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda İbn Âşûr (1909-1970) ribânın haramlığındaki hikmetin zengini, muhtaç olanın acil ihtiyaçlarını karşılamada borç para vermesine yönelterek ümmeti muvâsâta taşımak olduğuna işaret eder. Çünkü bir kimse zaruretten dolayı yaşamsal bir ihtiyacı nedeni ile borç alır.²⁶ Eğer toplumda karz-ı hasen yerini faize terk ederse zengin ve fakir arasındaki yardımlaşma bağı kopar. Fahreddin er-Râzî de Bakara 275. âyetin tefsirinde ribânın haram kılınmasının sebeplerinden birisini, borç akdinde ma'rûf olanın yani insanlara faydalı olanın kesilmesine neden olması olarak açıklar. Ribâ meşru olsaydı muhtaç

²² Heyet, "Zekât", *el-Mevsu'atü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2002), 23/232.

²³ el-Bakara 2/267.

²⁴ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ metni'l-Mukni'*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Hicr li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, 1995), 6/556.

²⁵ el-Mâide 5/2.

²⁶ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984), 4/86.

olan, bir dirhem karşılığında iki dirhem vererek ihtiyacını gidermek zorunda kalırdı. Bu da insanlar arasında muvâsâtın, ma'rûf ve ihsanın kesilmesini getirirdi.²⁷ Bu nedenle ribâ meşru kılınmayarak ihtiyaç sahibinin ihtiyacını karşılamada karşılıksız yardımlaşmanın, iyilik yapmanın, lütufta bulunmanın yani muvâsâta dair duyarlılığın canlı tutulmasının amaçlandığı söylenebilir.

Kasıt unsuru bulunmayan öldürme ve yaralamalarda âkilenin diyeti üstlenmesi “...Herkesin yaptığıının sonucu kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez...”²⁸ âyetine muhalif olduğuna, çünkü kimsenin günahını kimsenin yüklenemeyeceğine göre neden suçun cezasını âkilenin ödeyeceğine yönelik soruya cevaben Cessâs’ın (öl. 370/981) dikkat çektiği nokta, bunun muvâsât nevinden olduğudur. Burada Şâri’ mümkün olduğu her şekli ile sıla-i rahmi, anne babaya iyiliği emrettiği gibi âkilenin, hataen öldüren için diyeti vermesini emretmesi de onlar arasında herhangi bir ayrımcılık yapmaksızın muvâsâtı amaçladığının bir göstergesidir.²⁹ Buhûtî (öl. 1051/1641) de hataen öldürmede âkilenin diyeti ödemesindeki hikmeti, muvâsât, yani yardımlaşarak katilin yükünü hafifletme şeklinde ifade eder.³⁰

Yararlı işler denildiği zaman akla gelenlerden birisi, kişinin ihtiyaç sahibi kardeşi için elindeki imkânları karşılıksız paylaşmasıdır. İslâm’da bunun ilk prototipini ensârda görüyoruz. Muhammed sûresi 2. âyette geçen “yararlı işler”in tefsirinde Mâverdî (öl. 450/1058) birincisinin malları ve meskenleri ile muvâsâta işaretten, burada kastedilenin ensâr olduğunu, ikincisinin de hicretin olduğu ve bununla da Kureyşliler’in kast edildiğini belirtir.³¹ Ensârın karşılık beklemezsizin varlığını muhacir kardeşi ile paylaşması muvâsât ahlakını gösteren önemli bir örnektir. Bu yönü ile de Kur’an ensârın bu paylaşımına, razı olduğu ma'rûf davranışlar arasında yer vermiştir.³²

“Gördün mü dini yalan sayanı? İşte odur yetimi itip kakan; ve yoksula yedirmeyi özendirmeyen!”³³ âyetinde Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) yetimi itip kakma ile ilgili olarak birincisinin zulüm ile malından ve hakkı olandan onu uzaklaştırma olarak yorumlar. İkincisi de muvâsâtı terk etmektir. Bu da ihtiyaç sahibine veya kendi ihtiyacını ifade edemeyen savunmasız yardım bırakmak bir noktada zulüm ve haksızlığa neden olacağı için muvâsâtı terk, zemmedilen bir davranış olarak öne çıkartılmıştır.³⁴ Bu âyet bize diğer bir yönü ile muvâsâtın kesilmesinin özellikle kendi hakkını ifade edemeyen gerçek ihtiyaç sahiplerine zulüm ve haksızlık olarak geri döneceğinin gözden kaçırılmaması gerektiğini öğretmektedir. “Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yiyeceği yoksula, yetime ve esire ikram ederler.”³⁵ âyetini de İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) yardım yapılacak en faziletli

²⁷ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1981), 7/94.

²⁸ el-En'âm 6/164.

²⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahikâmü'l-Şur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1992), 3/194

³⁰ Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ' an (metn)i'l-İknâ'* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2003), 6/6.

³¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîrü'l-Şur'ân (en-Nüket ve'l-uyûn)* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 5/291.

³² et-Tevbe, 9/100.

³³ el-Mâûn 107/1-3.

³⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 32/112, 113.

³⁵ el-İnsân 76/8.

kesim olarak bu üç sınıfa işareten âyetin, muvâsât için bir uyarı olduğunu belirtir.³⁶ Kur'an aslında âyetleri ile gerçek ihtiyaç sahiplerine yönelik duyarlılığın muvâsât şeklinde bir yükümlülük olarak eylemleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Muvâsât ihtiyaç sahibinin ihtiyacını gidermekse, öncelikle kimin ihtiyaç sahibi olduğunun bilinmesi gerekir. En yakınımızdakilerin ihtiyaç sahibi olduğuna dair bilgiye daha çabuk ulaşılabacağı için, muvâsât ile ilgili yükümlülük yakınımızdaki ile başlar. Bu nedenle akrabaların nafakasını karşılamadaki yükümlülüğün illeti/hikmeti/hukuki gerekçesinde muvâsât öne çıkmaktadır.³⁷ “Akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma!”³⁸ âyetini Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) burada akrabanın hakkının nafaka, yoksulun ve yolcunun hakkının ise muvâsât nevinden olduğunu ifade eder.³⁹ İbn Âşûr (1879-1973) ise bu ayetin tefsirinde nafakayı da muvâsât kabilinden kabul ederek akrabaya dair iki haktan söz eder. Bu haklardan birisi sıla-i rahim diğeri de muvâsâttir.⁴⁰

İhsan ile muvâsât arasında çok yakın bir bağlantı vardır. Kurtubî (öl. 671/1273), “Allah’a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez.”⁴¹ âyetinde uzak komşu ve yakın komşuya ihsan kısmını açıklarken, ihsanı muvâsât olabileceği gibi iyi davranmak, zarar vermemek, kişi o an orada olmasa da onun haklarını muhafaza etmek anlamına geldiğini ifade eder.⁴² Âyette ihsanın bir parçası olarak muvâsâtın tanımlandığı görülmektedir. Buna göre ihsanın insanlara nispetle, kişinin en yakınından başlayarak sevgiye dayalı özverili bir tutumun getireceği erdemlerden birisi de muvâsâttir.⁴³ Muhsin olanların erdemlerinden birisi olan cömertlik, kişinin elindekini ihtiyaç sahipleri ile paylaşarak onların ihtiyacını giderdiği için bu davranış muvâsâttir.

İnsanlar arasında bağlantıyı kuvvetlendirmenin önemli araçlarından birisi ihtiyacı olanların ihtiyacının fark edilerek giderilmesidir. Bu nedenle maddi gücü yerinde olanların ihtiyaç sahiplerine vereceği destek muvâsât türündendir. “Ey iman edenler! Bilin ki Yahudi din bilginlerinin ve Hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoşarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele!”⁴⁴ âyetinin tefsirinde İbnü'l-Arabî, malda, zekat asli hak olduğu gibi açları doyurmak, susuz olanların susuzluğunu gidermek, esir olanları bırakmak gibi arizi hakların da olduğunu belirtir.⁴⁵ Bu ayetin tefsirinde

³⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *Ahıkâmü'l-Şur'ân*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 4/353.

³⁷ Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, *Ma'ûnetü üli'n-nühâ 'ale'l-Müntehâ*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Mekke: Mektebetü'l-Esedi, 2008), 10/190.

³⁸ el-İsrâ 17/26.

³⁹ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'aqli's-selîm* (Kahire: Dârü'l-Mushaf, ts.), 5/167.

⁴⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 15/ 76.

⁴¹ en-Nisâ 4/36.

⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Şur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 6/304

⁴³ Mustafa Çağrı, “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/545

⁴⁴ et-Tevbe 9/34.

⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *Ahıkâmü'l-Şur'ân*, 2/493.

Cessâs, altın ve gümüştan farz olanın zekât olması ile birlikte aç olanı doyuracak, çıplak olanı giydirecek, ölü olanı kefenleyecek, defnedecek kimsenin olmaması gibi muvâsâtı gerektiren durumlar ortaya çıkıyorsa burada kifâî bir yükümlülüğün de tanımlandığına işaret eder.⁴⁶ Zekât dışında malda ihtiyaç sahiplerinin hakkı olduğuna dair bir delil de Meâric sûresinin 24.ve 25. âyetleridir. Âyette cennette ağırlanacak olanların vasıfları sayılırken “İsteyene ve yoksun kalmışa mallarından belli bir hak tanıyanlar;” şeklinde geçen hak ile âyetin henüz zekâtın farz kılınmadığı Mekke’de nazil olduğu göz önünde tutulursa ayette muvâsâtın kastedildiği söylenebilir.⁴⁷

İslâm’ın temel esasları üzerinden hangisinin daha faziletli olduğuna dair değerlendirmelerde muvâsât amaçlı zekâtın diğer ibadetlere göre önceliği de ele alınmıştır. Zorda kalan –muzdar- için muvâsât gerektiren bir zorunluluk ortaya çıkarsa zekât mali ibadetler içinde en faziletlisi kabul edilmiştir.⁴⁸ Bu nedenle genelde hac ile kıyaslanmış ve kıtlık senesinde sadaka ile muvâsâtın hac ibadetine göre toplumsal bir hak olarak öncelikli olması gerektiği üzerinde durulmuştur.⁴⁹ İnsanların ihtiyaçlarının giderilmesinin zaruret derecesinde olduğu bir zamanda sadaka ile muvâsât iyiliklerden en faziletlisi kabul edilmiştir.⁵⁰

2. Muvâsât ile Teklifi Hüküm Arasındaki Bağlantı

Teklifi hüküm, şâriin mükelleften bir şeyi yapmasını veya yapmamasını isteme veya bu ikisi arasında muhayyer bırakmasıdır. Bu kısımda muvâsâtın teklifi hükümlerden farz-ı ayın ve farz-ı kifâyî mükellefiyetler ile bağlantısı üzerinde durulacaktır.

2.1. Muvâsât ile Farz-ı Ayın Arasındaki Bağlantı

Farz-ı ayın her mükellef için bağlayıcılığı bulunan hükümlerdir.⁵¹ Yardımlaşma ve desteğin farz-ı ayın olarak tanımlanmasında zekât ve fitre öne çıkmaktadır. Allah’ın zekâtı zenginlerin mallarından fakir olan kardeşlerine farz kılması, zekâtın vücûbiyetindeki amacın muvâsât olduğunu göstermektedir. Çünkü zekâtın temelinde ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını gidermek yer almaktadır. Zekât bir yönü ile fakir ve zengin arasında kurulan köprü olan muvâsâta dayanır.⁵² Bu nedenle zekât, İslâm’ın köprüsü olarak tanımlanmaktadır. Çünkü Allah toplumda hakkaniyeti ayakta tutmak ve muvâsât konusunda kibirlenen ve büyüklenenlerin bu benliklerini kırmak için

⁴⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/301.

⁴⁷ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-‘azîz*, thk. Abdüsselam Abduşşafi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 5/368.

⁴⁸ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye* (Kahire: el-Matbaatü Abdülhamid Ahmed Hanefî, 1938), 4/230.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân er-Ruaynî el-Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muḥtaşarı Halîl* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 3/507.

⁵⁰ Ebû Hafis Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *Şevâhidü't-tavzîh fi şerhi'l-Câmi'i's-şahîh* (Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2008), 3/485.

⁵¹ Ahmed Hamdî Şirvânî, *Levâmi'un-Dekâik fi Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik Mecâmi'u'l-Hakâik Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 261.

⁵² Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habib el-Mâverî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/85; Şerefüddîn Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin el-Haymî es-San'ânî es-Seyyâgî, *er-Ravzü'n-naḍîr şerhu Mecmû'i'l-fıkhi'l-kebîr* (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1347), 2/389

zenginlerin fakirler ile ellerindeki miktarı ile paylaşımını zorunlu kılmıştır.⁵³ Takıyyüddin Sübkî (öl. 756/1355) de zekâtın ibadet ve muvâsât olarak vacip olduğuna dair icmâya işaret etmiştir.⁵⁴

Zekât, Allah hakkının ve kul hakkının içi içe bulunduğu bir yükümlülüktür.⁵⁵ Zekâtın bu iki yönü kabul edilmekle birlikte ihtilaf zekât mükellefiyetinde hangi tarafın ağırlıkta olduğu noktasındadır. Hanefiler zekâtın ibadet yönünün ağırlıkta olduğunu kabul ederken Cumhur'a göre zekâtın muvâsât yönü ağırlıktadır.⁵⁶ Mâlikîler, Şâfiîler ve Hanbelîler'in, zekâtın vücûbiyetine küçüğün ve mecnunun malını da dâhil etmeleri, muvâsât yönünün ibadet yönüne göre daha öncelikli karşılanması gereken bir hak olarak zekâtı tanımlamalarındandır.⁵⁷

Zekâtın vücûbiyetinin illeti olan zenginlik, maslahatı kapsayıcı bir vasıftır. Zekât fakir için muvâsât olduğundan, zenginlik zekâtın vücûbiyeti için münasip bir vasıf kabul edilmiştir. Çünkü muvâsâtın unsurlarından birisi, kendisini ve ailesini herhangi bir sıkıntıya sokmaksızın ihtiyaç sahibine yardım edebilmenin imkân dâhilinde olmasıdır. Diğer taraftan nâmî niteliği olan mallardan şer'an belirlenen nisab miktarınca verilme zorunluluğu, zekât ile ihtiyaç sahibinin ihtiyacının karşılanmasının amaçlanması bir göstergesi kabul edilmiştir. İbn Teymiyye (öl. 652/1254) zekâtın farz kılınmasının amacının muvâsât olduğuna dikkat çekerek ancak nâmî nitelikli mallardan bir mal ile nisab miktarı belirlenerek alındığı takdirde zekâtın bu amacını gerçekleştireceğini ifade eder.⁵⁸ Örneğin kırk koyundan bir koyunun verilmesi gibi zekâta tabi olan malların nisaba tabi tutulması, nisabın burada ihtiyaç sahibinin ihtiyacını karşılayacak şekilde belirlendiğini göstermektedir.⁵⁹ Çünkü nâmî nitelikte nisab miktarı mala sahip olma şartı bir yönü ile ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını gidermekle kimlerin yükümlü olduğunu belirlemekte; diğer taraftan ise ihtiyacı giderilecek olan kişinin gerçek anlamda ihtiyacının giderilebilmesi amaçlanmaktadır.

Zekât ile ilgili Şâri'in amaçladığı daha üst maslahat olarak muvâsâtın tespiti ile bu yardımlaşmanın zekât ile sınırlı olmadığı görülmektedir. Fıtır sadakasının Peygamberimizin Müslümanları yükümlü kılmasında toplumsal dayanışmayı sağlamayı amaçlaması yer almaktadır. Çünkü sadaka ümmetin fertleri arasında bağı kurar ve fakiri bayram günü çalışmaktan ve zenginden isteme ezizetinden kurtarır.⁶⁰

Nafaka yükümlülüğü ile muvâsât arasında yakın bir bağlantı olduğu, muvâsâtın tanımında geçen, yakınların gözetilmesi ile görülmektedir. Çünkü hısımlık nafakasında şart, bir tarafın ihtiyaç sahibi olması diğer tarafın ise onun ihtiyacını giderebilecek zenginliğe sahip bulunmasıdır. Bu

⁵³ Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şâgîr* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1972), 4/71.

⁵⁴ Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî es-Sübkî, *Fetâva's-Sübkî* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/193.

⁵⁵ Muhammed b. Sâlih Useymîn, *eş-Şerhu'l-mümti' 'alâ Zâdi'l-müstakni'* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, h.1424), 6/30

⁵⁶ Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî, *Der'ü'l-ğavli'l-ğabiğ bi't-tahşîn ve't-takbîğ*, thk. Eymen Mahmud Şehâde (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye [King Faisal Center for Research and Islamic Studies], 2005), 130

⁵⁷ Heyet, "Zekât", *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, 23/232.

⁵⁸ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlîm İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ* (Mansure: Dârü'l-Vefâ, 2005), 25/8.

⁵⁹ Ebü Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr el-Bağdâdî Kâdî Abdülvehhâb, *Şerhu Risâleti İbn Ebî Zeyd*, nşr. Ebü'l-Fazl ed-Dimyâtî Ahmed b. Ali (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2007), 1/495,496.

⁶⁰ Musa Şahin Laşin, *el-Menhelü'l-ğadîs fi şerhi'l-ğadîs* (Beirut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî,2002), 2/176.

nedenle bir tarafın ihtiyaç sahipliği biter veya diğer taraf muhtaç olan hısmının ihtiyacını karşılayabilecek zenginliği kaybederse nafaka yükümlülüğü düşer.⁶¹ Burada hısımlık nafakasının, muvâsât kabilinden kabul edildiği takdirde bunun diyanî bir sorumluluk olarak hısımlardan birisinin ihtiyaç sahibi olduğu an herhangi bir kazaî hükme gerek duyulmaksızın vâcip hale dönüşmesi söz konusudur. Bu görüşte olan fakihler, ihtiyaç anında bu yükümlülük doğacağı için karşı tarafa verilecek nafaka miktarının mahkeme kararına gerek olmaksızın kifâî miktarda olması görüşündedir.⁶² Kifâyet olan nafaka ile ilgili ihtilaf vardır. Kişinin ihtiyacını giderebileceği nafaka miktarı durum ve şartlar ile değişebileceğinden bu konu içtihadı açık kabul edilmiştir.⁶³

Muvâsât denildiği zaman ihtiyacı olanın ihtiyacını gidermedeki toplumsal bir sorumluluktan söz edilmektedir. Bu da muvâsât ile sadece hısımlık nafakasının kastedilmediğini göstermektedir. Örneğin İbn Hacer el-Heytemî lakîtin de diğer fertler gibi bir fert olduğu için onun nafakasının sağlanması gerektiğine ve nafaka sorumluluğunun da beldedeki bütün zenginlere ait olduğuna işaret eder. Eğer hiç kimse lakîtin nafakasını sağlamamışsa yükümlülük devlete düşer.⁶⁴

2.2. Muvâsât ile Farz-ı Kifâye Arasındaki Bağlantı

İmam Şâfiî (öl. 204/820) farz-ı kifâyeyi, Müslümanlardan yeteri kadarı bu farzı yerine getirirse diğerlerinden bu yükümlülüğü yerine getirmemenin günahının kalkacağı şeklinde tanımlar. Fakat bunu yerine getirenler ile getirmeyenler eşit değildir. Yerine getirenler bunun karşılığında sevabı alır. Müslümanların hepsi bu farzı terk ederse o zaman bütün Müslümanlar günahkâr olacaktır.⁶⁵

Farz-ı kifâye, onun elde edilmesi ile düzenlenebilecek dinî ve dünyevî maslahatlarla bağlantılı olan bütün işleri kapsar.⁶⁶ Burada kifâî farzda dinî ve dünyevî olarak bir ayırım yapılır. Dinî olan için cenaze namazı, dünyevî olan ise muhtaç olanın ihtiyacının giderilmesine yönelik yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerdir. İslâm'da güçlü, zayıf olanın maslahatını korumakla, ondan zararı uzaklaştırmakla yükümlüdür. Bu yönü ile devlet, toplumda en güçlü otorite olduğu için doğrudan her bir bireyin maslahatını korumakla ve ondan zararı uzaklaştırmakla sorumlu kabul edilmiştir.⁶⁷

⁶¹ İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr*, 24/390-391; Celal Erbay, "Nafaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/283.

⁶² Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, *Fethu'l-azîz fi Şerhi'l-Vecîz (eş-Şerhu'l-kebîr)*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 10/69; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcud (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 5/186.

⁶³ Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhtâcü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 4/528.

⁶⁴ Salih b. Fevzân, *el-Mûlahhasu'l-fikhî* (Riyad: Dârü'l-Âsime, h.1423), 2/196; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 4/245.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1938), 363-369.

⁶⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn* (Beirut: Mektebetü'l-İslâmî, 1991), 10/216,217.

⁶⁷ Muhammed Ebû Zehre, *et-Tekâfülü'l-ictimâî fi'l-İslâm* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1974), 7.

Farz-ı kifâyenin farz-ı ayından en önemli farkı tariflere de yansıdığı şekli ile failin değil fiilin dikkate alınmasıdır.⁶⁸ Çünkü farz-ı kifâye fiilin tekrarı ile maslahatın tekrarının olmamasına; farz-ı ayın ise fiilin tekrarı ile maslahatın tekrarına dayanır.⁶⁹ Farz-ı kifâye ile ilgili olarak birinci görüş, başlangıçta herkesin yükümlü olduğu ve bir kısmının bu yükümlülüğü yerine getirmesi ile birlikte bütün herkesten bu yükümlülüğü yerine getirme sorumluluğunun kalkacağıdır.⁷⁰ İkinci görüş, farz-ı kifâye başlangıçta belirli bir topluluk ile bağlantılıdır.⁷¹ Üçüncü görüş, farz-ı kifâye, bu yükümlülüğü yerine getirebilecek yetkinlikte olanlara yöneltilmiştir.⁷²

Abdülvehhâb Hallâf (1888-1956) farz-ı kifâye ile ümmetin hepsinin yükümlü olduğunu belirtir. Kendisi veya malı ile bu farzı edâ etmeye gücü yetenler doğrudan yükümlüdür. Gücü yetmeyenler ise gücü yetenleri bu konuda teşvik etmekle mükelleftir. Bu farzın yerine getirilmesinde dayanışmayı gerekli kılan kısım burasıdır. Boğulmakta olan birisi görüldüğü zaman yüzmeyi bilmeyenler bağırarak yardım çağırır, yüzmeyi bilenler ise boğulanı kurtarmak için fiilen harekete geçerler.⁷³ Aynı şekilde bir kimse şiddetli açlık halinde ise ve istemekten de acizse durumunu bilenlerin onu doyurması farzdır. Eğer aç olanın halini bildikleri halde doyurmayanlar nedeni ile açlıktan ölürse o zaman onun durumunu bilen herkes günahına ortak olmuştur.⁷⁴ Bu yönü ile muvâsât, iştirâkî bir yükümlülük, bundan kaçınmakta diyanî boyutu ile iştirâkî bir suçtur/günahtır denilebilir.

Ebû Saîd el-Hudrî'den (öl. 74/693-94) rivayetle “Biz bir seferde Peygamberimiz ile beraber bulunduğumuz sırada binek devesi üzerinde bir adam çıkageldi ve gözünü sağa sola çevirmeğe başladı. Bunun üzerine Resûlullah «Her kimin yanında binek fazlası bir hayvanı varsa onu yanında bineği olmayana versin. Kimin yanında bir azık fazlası varsa onu, azığı olmayana versin» buyurdu. Resûlullah mal çeşitlerinden zikrettiklerini zikretti, nihayet biz gördük ki bizden hiçbir kimsenin fazladan bir hakkı bulunmamaktadır.”⁷⁵ şeklinde gelen hadisi Kurtubî (öl. 656/1258), seferde ve yerleşik durumda ihtiyaç veya kıtlık anında kişinin kendisine yeterli olandan fazlasını muvâsât yapmasının zorunluluğu ve fazlasını tutmanın haram olduğu şeklinde yorumlamıştır.⁷⁶ Bu hadise göre zaruret halinde yanında ihtiyaçtan fazlası olan kimse kardeşine muvâsât etmekle yani elindeki paylaşılarak kardeşinin sıkıntısını gidermekle yükümlüdür.⁷⁷ Muhammed Ebû Zehre

⁶⁸ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *et-Temhîd fî tahrîci (istihrâci)'l-fürû' 'ale'l-uşûl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 74.

⁶⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk* (Kahire: Dâru's-Selâm, ts.), 650

⁷⁰ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *et-Telhîs (Telhîsu't-Taqrîb)*, thk. Abdullah Cevlem en-Nîbâlî - Şübbeyr Ahmed el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996), 1/366.

⁷¹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl*, thk. Taha Câbir Feyyaz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 2/185,186; İsnevî, *et-Temhîd*, 75.

⁷² Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Gırnâtî, eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât* (Huber: Dâru İbn Affân, 1997), 1/278.

⁷³ Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü uşûli'l-fıkḥ* (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1996), 104,105.

⁷⁴ Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr*, thk. Şuayb el-Arnaut-Ahmed Muhammed Berhum-Abdüllatif Hirzullah (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009), 4/183.

⁷⁵ Müslim, “Luğaça”, 31 (No. 1728).

⁷⁶ Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Müfhim şerḥu Şahîhi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Müstû vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996), 5/202.

⁷⁷ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl Emîr es-San'ânî, *et-Taḥbîr li-izâhi me'âni't-Teysîr* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2012), 4/673.

(1898-1974) bu hadise de işaretten bir nefsi kurtarmayı veya ondan bir eziyeti uzaklaştırmayı gerektiren filleri İslâm'ın Müslümanlar üzerine vâcip kıldığına işaret eder.⁷⁸

Yaşam, bedensel bütünlük ve mahremiyet hakkının korunmasında Müslüman ve gayrimüslim şeklinde bir ayırım söz konusu değildir. Çünkü korunması gereken yaşam hakkı ve mükerremlik vasfı bütün insanları kapsar. Örneğin zararı uzaklaştırmada bir Müslüman komşu ile bir gayrimüslim komşunun hakkı aynıdır.⁷⁹ Öyle ise kişinin korunması gereken hukuki değerlerine gelebilecek bir zararın engellenmesinde bütün insanlar eşit hakka sahiptir. Peygamberimiz esirler ile ilgili olarak, “tutsakları çözünüz, açları doyurunuz, hastaları ziyaret ediniz” buyurmuştur. Burada açları doyurmak umumi bir lafızdır. Öyle ise mağdurun insan olması kifâi yükümlülük için yeterli bir vasıftır.⁸⁰ Bu nedenle yaşam hakkına, beden bütünlüğüne gelebilecek herhangi bir zarardan korunmada vasiyet, adak, vakıf, zekât ve beytümâl gibi İslâm'da yardımlaşmaya dayalı araçlar yeterli olmamışsa artık bu ihtiyaçların karşılanması zengin üzerine bir hak olarak ortaya çıkar.⁸¹

3. Muvâsâtın Hükmi

Muvâsât ile korunması amaçlanan hukuki değer canın, beden bütünlüğünün ve mahremiyet hakkının korunmasıdır. Her insanın yaşam ve beden bütünlüğünün korunması ile birlikte mahremiyetinin de korunarak mükerremliğinin herhangi bir şekilde ihlal edilmemesi hakkı vardır. Bu nedenle toplumdaki her bir birey ayrı ayrı birbirinin yaşamını, beden bütünlüğünü ve mahremiyet hakkını korumakla yükümlüdür. Devlet ise her bir vatandaşının temel ihtiyaçlarını karşılayarak yaşamını ve mükerremliğini korumakla mükelleftir. Bu nedenle muvâsâtın hükmi, kişilere düşen yükümlülük ve devlete düşen yükümlülük şekli ile sınıflandırılabilir.

3.1. Kişisel Yükümlülük Olarak Muvâsât

Klasik kaynaklarda muvâsâtın zekât ile sınırlı olmadığını belirtmek için aç, çıplak, muzdar, zayıf olanlar için muvâsâtın vâcipliği ayrıca ifade edilmiştir.⁸² Buna göre bir kişinin hukuken korunan değerleri tehlikede ise ona muvâsât, vücûbiyete tekabül eder.⁸³ Örneğin misafire ikram mendup bir davranışken eğer kişiye ikram edilmediği takdirde yaşam hakkı veya beden bütünlüğü tehlikeye girecekse o zaman muvâsât, misafirin ev sahibi üzerinde bir hakkı olarak vâcip kabul edilmiştir.⁸⁴

⁷⁸ Muhammed Ebû Zehre, *el-Cerîme ve'l-uqûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi), 100.

⁷⁹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 14/168.

⁸⁰ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buĥârî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 14/408.

⁸¹ Süleyman b. Muhammed el-Büceyremî, *et-Tecrîd li-nefi'l-abîd* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1345), 4/248.

⁸² Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl el-Kurtubî, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buĥârî*, nşr. Ebû Temim Yasir b. İbrâhim (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 3/402.

⁸³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Saîd Ahmed A'rab (Tatvan: Vizâaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1991), 23/12

⁸⁴ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaut-Muhammed Kamil Karabelli (Dımaşk: Dârü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009) “Et'ime”, 3 (No. 3750).

“Allah’a ve ahiret gününe inanan kimse misafirine ikram etsin...”⁸⁵ hadisini cumhur ulema İslâm’ın başlangıcında olduğu gibi zaruret halinde muvâsâtın vâcip, zaruret hali kalktığı zaman ise mendup olduğu şeklinde yorumlamışlardır.⁸⁶ Kendisine yetecek yiyecekten fazlası olan kimse, ihtiyaç halinde olan kişinin ihtiyacını gidermekle mükelleftir.⁸⁷ Diğer taraftan, eğer bir kimse şiddetli açlık içinde ise durumunu insanlara bildirmesi gerekir. Eğer bildirmemiş ve bundan dolayı ölmüşse kişinin kendisi bundan mesuldür, günahkârdır.⁸⁸ Yani burada mesuliyet iki taraflıdır.

Iztırâr durumunda olan bir kişinin durumundan haberdar oldukları halde yardım etmeyen veya bildirim yükümlülüğünü yerine getirmeyen için cezaî yaptırımını gerektirip gerektirmediği ile ilgili üç görüş vardır. Zâhirîler⁸⁹ ve Mâlikîler⁹⁰ yiyecek ve içeceğe ihtiyacı olana kasten yiyecek verilmeyerek ölümüne neden olunmuşsa kısas gerektiği görüşündedir. Hanbelîler’e göre bir kimse yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamaya gücü yetmemiş ve karşı taraftan talep ettiği halde yardım edilmediği için yaşamını kaybetmişse diyetini vermekle yükümlüdür. İmam Ahmed’in zahir görüşü diyetin muvâsâtı terk edenin malından gerekeceğidir. Hanbelîler’de diğer görüş, diyetin âkilenin malından ödeneceğidir.⁹¹ Şâfiîler’e⁹² ve Hanefîler’e⁹³ göre ise günahkâr olması ile birlikte cezaî bir yaptırım uygulanmaz.

Mâlikîler’de eğer bir kimsenin yiyecek, içecek veya binekte ihtiyacı zaruret sınırında ise ve bir başkasının yanında ihtiyaçtan fazlası bulunuyorsa o kişi için muvâsât vâciptir.⁹⁴ Eğer kasıtlı vermeyerek muzdar olanın ölümüne neden olunmuşsa kısas gerekir.⁹⁵ Örneğin, eğer bir kimse yaralanmışsa ve yanındaki kişinin yaraya müdahale edebilecek araç gereci olduğu halde kasten ona yardım etmemiş ve bu nedenle bu kişi ölmüşse o zaman cezaî yaptırım söz konusudur.⁹⁶ İnsanların düşmanına yardım etmesinin yasal sorumluluğunun olmadığı savaş ortamında veya yardım edeceği araç gerece aynı aciliyetle kişinin kendisinin ihtiyacının olduğu durumlarda muvâsât, yasal bir sorumluluk olmaktan çıkmaktadır.⁹⁷ Nedeni, hukuken korunan bir değer yokluğu ve fâil açısından yardım edebilirliğin imkân dâhilinde olmaması muvâsâtın vücûbiyeti için aranan unsurları arasında yer almasıdır.

⁸⁵ Buhârî, “Edeb”, 85 (No. 6138).

⁸⁶ İbnü’l-Mülakkın, *et-Tavzîh fi şerhi’l-Câmi’i’s-şahîh*, 28/524,525.

⁸⁷ Ebû Bekir el-Kişnâvî, *Eshelü’l-medârik şerhi İrşâdi’l-sâlik fi fikhi İmâmî’l-e’immeti Mâlik* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, ts.), 3/67.

⁸⁸ Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Tuhfetü’l-mülûk*, nşr. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1997), 274.

⁸⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Muḥallâ bi’l-âşâr fi şerhi’l-Mücellâ bi’l-iḥtişâr* (Kahire: İdâretü’t-Tibâati’l-Müniriyye, h.1352), 10/523.

⁹⁰ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-Desûkî, *Hâşiye ‘ale’s-Şerhi’l-kebîr* (Kahire: Matbaatu Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, ts.), 2/111, 112.

⁹¹ Buhâtî, *Keşşâfü’l-kınâ’ an (metn)i’l-İknâ’*, 6/15; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih el-Makdisî İbn Müflih, *Kitâbü’l-Fürû’* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2003) 9/ 431.

⁹² Mâverdî, *el-Ḥâvi’l-kebîr*, 15/173.

⁹³ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muḥîtü’l-Burhânî*, 5/404.

⁹⁴ Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvaṭṭa’*, 14/210; Desûkî, *Hâşiye ‘ale’s-Şerhi’l-kebîr*, 2/112.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İlîş, *Mineḥu’l-celîl ‘alâ Muḥtaşari’s-Şeyḥ Ḥalîl* (Beyrut: Dârü’l-Fikri’l-Arabi, 1984) 9/19; Desûkî, *Hâşiye ‘ale’s-Şerhi’l-kebîr*, 2/112.

⁹⁶ İbnü’l-Mülakkın, *et-Tavzîh fi şerhi’l-Câmi’i’s-şahîh*, 3/207.

⁹⁷ Desûkî, *Hâşiye ‘ale’s-Şerhi’l-kebîr*, 2/111,112.

Zâhirîlerden İbn Hazm (öl. 456/1064) eğer bir kimse aç, susuz veya çıplak ise yani hukukun korumayı amaçladığı değerleri tehlikede ise ve karşı taraf onun yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayabileceği halde ölüme terk etmiş ve bundan dolayı ölmüşse bu kasten öldürme olduğu için kısas gerektiği görüşündedir. Eğer aciliyeti bilinmediği için ölmüşse o zaman hataen öldürmeye girer, âkilesi diyeti öder.⁹⁸

Şeybânî (öl. 189/805), muhtaç olanın doyurulmasının farziyeti ile ilgili üç duruma işaret eder. Birincisi, muhtaç olan ve kendi gücü ile bu durumdan çıkmaya gücü yetmeyen kimseye onun durumunu bilen herkesin o durumundan onu çıkartacak kadar doyurması vâciptir. Eğer bir kimse kendi halini bildirdiği halde insanlar yardım etmez ve bundan dolayı ölürse herkes bu günaha ortak olmuştur. İkincisi dışarı çıkmaya gücü yetiyor fakat kazanca gücü yetmiyorsa o zaman durumunu bildirdiği kimselerin üzerine onun ihtiyacını karşılaması vâciptir. Üçüncüsü kişi kazanca gücü yetmiyor fakat kapı kapı dolaşarak ihtiyacını istemeye gücü yetiyorsa kişinin bunu yapması vâciptir. Bunu yapmadığı için ölürse kişinin kendisi günahkâr olur.⁹⁹

Şâfiî mezhebinde yeme, içme, tedavi konusunda zaruret halinde olan kişiye bir sene yetecek kadar malı olan zengin için muvâsât, farz-ı kifâyedir. Bir sene boyunca kendi ihtiyacını karşılayacak maddi gücü olmayanlar için sünnet-i kifâyedir.¹⁰⁰ Şâfiîler muvâsâtın vücûbiyeti için bir yıl boyunca kişinin kendisine ve ailesine yeterli olma şartını getirmişlerdir. İbn Hacer el-Heytemî (öl. 974/1567) bir sene için kifâyeti yeme, elbise, mesken, tedavi ve ihtiyaç duyduğu diğer şeylerin yeterli olması olarak açıklar.¹⁰¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085), kıtlık döneminde de zengin bir yıllık geçimliliğini ayırarak kalanı ile muvâsât yapmasının gerekliliğine işaret etmekle birlikte sevap ve fedakârlık kapısının açık olduğunu ifade eder. İsar yolu tercih edilerek yardım edilebilir ve bu erdemli bir davranıştır.¹⁰² Bir yıldan fazla yetecek mala sahip olan zengin, açları doyurmak, düşkünleri giydirmek, terikesi olmayan için ölüleri teçhiz etmek gibi Müslümanların zaruri ihtiyacını gidermekle yani muvâsâtla yükümlüdür.¹⁰³ Fakat aç olan bir kimseye yiyecek verilmediği için ölürse bu durumda yardım yükümlülüğünün ihmali ile netice arasında bir illiyet bağı kurmadıklarından, fail için herhangi bir cezaî yaptırımını öngörmezler.¹⁰⁴

Hanbelî mezhebinde eğer bir kişi ıztırâr halinde ise ve diğer bir kişinin kendi ihtiyacı dışında yiyeceği varsa o yiyecekte muzdar olan da hak sahibidir. Kişi kendi ihtiyacı olan dışındaki kısmı ile muzdar olana vermek zorundadır. Fakat kişinin yanında sadece kendisine ve ailesine yetecek kadar yiyeceği varsa ıztırâr halindekiye vermek zorunda değildir. Çünkü bütün canlar korunma

⁹⁸ İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, 10/523.

⁹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Kesb (el-İktisâb fi'r-rızkı'l-müsteṭâb)*, (Haleb: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1997), 186,187.

¹⁰⁰ Şirbînî, *Muğni'l-muḥtâc*, 6/12.

¹⁰¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye*, 4/244.

¹⁰² el-Cüveynî, *el-Gıyâşî (Gıyâşü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zülem)*, thk. Abdülazim ed-Dîb (Katar: Mektebetü'l-Kübrâ, 1401), 234-237.

¹⁰³ Saîd b. Muhammed Ba'sen, *Şerḥu Muḥaddimetü'l-Ḥaḍramiyye el-müsemmâ Büşra'l-kerim bi şerḥi Mesaili't-ta'lîm* (Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2004), 538.

¹⁰⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî, *Nihâyetü'l-muḥtâc ilâ şerḥi'l-Minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 2003), 8/162.

bakımından eşit hakka sahiptir.¹⁰⁵ Buna göre bir kimse yardım ettiği takdirde şimdi veya gelecekte kendisine ve ailesine zarar geleceğinden korkuyorsa o zaman “zarar zarar ile izale olunmaz” kaidesi gereği kişi muvâsât yapmakla yükümlü değildir.¹⁰⁶ Çünkü muvâsât bir başkasını kurtarmak için kişinin kendisini, ailesini veya çevresindeki herhangi birisini tehlikeye atma yükümlülüğü ile mükellef kılmaz. Aksine kendisini ve çevresini tehlikeye atmama yükümlülüğü muvâsâtın vücûbiyeti için gerekli olan unsurları arasında yer almaktadır.

3.2. Devletin Yükümlülüğü Olarak Muvâsât

Devlet başkanı gerektiği zaman ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını gidermedeki zaruret derecesine göre toplumun genelini, ellerindekini paylaşarak ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını gidermekle yükümlü tutabilir. Muvâsâtta toplumsal bir yükümlülüğün delillerinden birisi olarak “yanında iki kişilik yemek olan üç kişi götürsün, dört kişilik yemek olan beş veya altı kişi götürsün”¹⁰⁷ hadisidir. Kurtubî bu hadisi şerh ederken, şiddetli açlık hallerinde muvâsâtın vacip olduğunu belirtir.¹⁰⁸ Peygamberimizin birer birer; aile üyelerinin sayısına göre bir artış yaparak ihtiyaç sahiplerinin dağıtımını yapması, devlet başkanının zaruret halinde ihtiyaç sahiplerini, ihtiyaçlarını giderebilecekleri onları sıkıntıya da sokmayacak şekilde dağıtabilir sonucu çıkartılmıştır.¹⁰⁹ Peygamberimizin bu emrindeki maksat kifâyet miktarı ile yetinilmesi değil, muvâsâta, yani dayanışma ve paylaşmaya teşviktir.¹¹⁰ Çünkü insanın kendisini muzdar hale sokmayacak miktarını yiyerek ve kalanını kardeşi ile paylaşarak onun da ihtiyacını gidermesi insani bir yükümlülüktür. Hz. Ömer’in de bir ramazan ayında her ev halkından fakirler için yiyecek tahsil ettiği ve “insanlar tokluğun yarısı ile ölmez” dediği rivayet edilir.¹¹¹

Câbir b. Abdullah’tan (öl. 78/697) rivayetle gelen “Resulullah kıyıya 300 kişilik bir sefer gönderdi ve başına Ebû Ubeyde b. Cerrâh’ı (öl. 18/639) atadı, yola çıktık. Yolda erzak tükendi, bunun üzerine Ebû Ubeyde ordunun erzakını topladı, Erzak hurmaydı. Toplanan erzak bitene kadar her gün bize azar azar yiyecek verdi. Bu dağıtımda bize ancak birer hurma düştü...”¹¹² hadisi, eğer şiddetli bir açlık varsa devlet başkanının muvâsâtla emredebileceğine hatta cebredebileceğine işaret etmektedir. Devlet başkanı sorumlu olduğu tebaasının canlarını korumak için erzakta onları ortak edebilir, bedelli veya bedelsiz olarak seferde olduğu gibi yerleşik halde de insanları rızıkta birbirine eşit kılabilir.¹¹³ Bu hadise göre eğer insanlar canlarının zarar görmesi tehlikesi ile karşı karşıya kalırsa o zaman muvâsât vâciptir. Herkesin elindekini ihtiyaç sahibi ile paylaşması zorunludur.

Temel ihtiyaçlarının karşılanması söz konusu olunca devlet başkanının herkesin elindekini bu ihtiyaç sahipleri ile paylaşması için toplumsal yükümlülükler koyabileceğine dair bir delil de

¹⁰⁵ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1969), 9/421, 422; Buhârî, *Keşşâfü'l-kınâc*, 6/198.

¹⁰⁶ Desûkî, *Hâşiye*, 2/112.

¹⁰⁷ Buhârî, “Et’ime”, 11 (No. 5392).

¹⁰⁸ Kurtubî, *el-Müfhim*, 5/336, 337.

¹⁰⁹ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-şahîh*, 6/297.

¹¹⁰ Münâvî, *Feyzü'l-ğadîr* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1972), 4/264.

¹¹¹ İbn Battâl el-Kurtubî, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*, 6/259.

¹¹² Buhârî, “Meğâzî”, 11 (No. 4360).

¹¹³ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-şahîh*, 16/52, 53.

Peygamberimizin kurban etinin üç günden sonra saklamayı yasaklaması ve bir sonraki yıl buna ihtiyaç kalmayınca bu yasağı kaldırmasıdır.¹¹⁴ Bu hadis ile ilgili olarak Kurtubî burada bir neshin olmadığını sadece illet bulunmayınca hükmün ortadan kalkacağını belirtir. Eğer belde ehli kurban eti ile bir genişleme, rahatlama yaşayacaksa o zaman kurban etinin üç günden fazla saklanması yasak olacaktır.¹¹⁵ Buna göre temel ihtiyaçlarda bir sıkıntı yaşanırsa devlet bu konuda bir sınırlandırma ve gerekirse paylaşma yükümlülüğü getirebilir. Bu bağlamda eğer çarşıda temel ihtiyaçlarda fâhiş fiyat söz konusu ise devlet fiyatlara kâr haddi koyabilir. Bu yasak hükmün hukuki dayanağında da temel ihtiyaçların karşılamasında muvâsâtın vacip olması yer aldığı söylenebilir. Çünkü insanların bir mala ihtiyacı eşitse o maldan faydalanmada da ortak hakka sahiptir.¹¹⁶

Sonuç

İslâm, insanların birbirine karşı duyarlılığını had safhaya çıkartarak insani duyguları koruyan ve geliştiren birçok erdemlerin iç içe geçtiği ve diyanî ve kazaî boyutu ile bu bilinci canlı tutacak şekilde mükelleflere yükümlülük vaz' eden bir dindir. İnsanların birbirine karşı duyarlılığı özellikle ihtiyaç anında ihtiyaç sahibinin yanında olmakla ve karşılık beklemezsin yardım etmekle somutlaşır. İnsanın elindeki karşılıksız olarak ihtiyaç sahibi ile paylaşımını tanımlayan muvâsât, toplumdaki her bir ferdin birbirine yönelik duyarlılığını ayakta tutabilmesi yönü ile de hukuki bir yükümlülüğü tanımlamaktadır.

Muvâsâtın temelinde her birimizin insan olma yönü ile tek olduğumuz ve bir gün ihtiyaç sahibi olabileceğimiz bilinci ile toplumda birlik ve dayanışma ruhunu ayakta tutabilme yer almaktadır. Çünkü hepimizin buna ihtiyacı vardır veya bir gün ihtiyacı olacaktır. Muvâsât, ihtiyaç sahibi ile onun ihtiyacını giderebilecek güce sahip olan arasındaki köprüyü bâki kılarak ihtiyaç sahibi değilken aniden ortaya çıkabilecek bir nedene bağlı olarak ihtiyacının giderilmesini bekleyenler arasında yer alabileceğimizi bize hatırlatmaktadır.

Muvâsât temelde ahlaki bir erdemdir. Fakat kanun koyucunun korumayı amaçladığı değerler tehlikeye giriyorsa o zaman hukuki norm olarak yaptırım altına alınmıştır. Muvâsât ile asli olan, insanın yaşam ve beden bütünlüğünün ve mükerremliğinin korunmasıdır. Tali olan ise toplumda hepimizin yaratıcısının bir ve aynı türün birer üyesi olduğumuz bilinci ile dayanışma ve paylaşma ruhunu ayakta tutmaktır. Muvâsât farz-ı kifâi yükümlülüklerin hikmetini içerir. Çünkü farz-ı kifâye ile toplumdaki her bireyin korunması gereken hukuki değerlerine gelebilecek zararı önleme yükümlülüğünü öncelikle her bir Müslümana yüklemektedir. Burada gücü yeten Müslümanın gücü yetmeyen zayıf olanı koruma kollama, elindeki imkânları onunla paylaşma yükümlülüğü vardır. Bu açıdan îsâr kişinin kendi ihtiyacı varken başkasını kendisine tercih etmesi olarak tanımlanan ahlaki bir erdemdir. Bu nedenle îsâr ile kişiler mükellef değildir. Çünkü bu kişinin gücünün üstündedir. Hukuk öncelikle kişinin kendisine dair hukuki değerleri korumayı amaçlar. Bu amaç gerçekleşmişse o zaman başkasının ihtiyacını karşılama, ona yardım etme yükümlülüğü ile mükellef kılar. Bu nedenle fıkıhta muvâsât kavramı kişinin elindeki paylaşmanın, yardım etmenin, destek olmanın

¹¹⁴ Müslim, "Eđâhî", 37 (No. 1977).

¹¹⁵ Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *el-Müfhim*, 5/379.

¹¹⁶ İbn Battâl el-Kurtubî, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buĥârî*, 6/259.

hukuki gerekçesini oluşturmuştur. Ahlaki bir erdem olan muvâsâta kişi kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra elindeki ihtiyaç fazlasını ihtiyaç sahibi ile paylaşırsa mendubu, eğer ihtiyaç sahibinin ihtiyacını karşılanmadığı takdirde hukukun korumayı amaçladığı değerlerden birisi zarar görecektse o zaman vücûbiyeti ifade eder.

İslâm'ın muvâsât ahlakını toplumda bilinç haline dönüştürmeyi amaçladığının en bariz örneği zekâttır. Çünkü zekâta bakıldığı zaman bu yükümlülüğün bir tarafında bir yıl kimseye ihtiyacı olmayacak maddi yeterliliğe sahip olanın diğer tarafında ise asli ihtiyacını karşılamakta maddi yeterliliğe sahip olmayanın bulunması ve ikisi arasında köprüyü zekât ile kurulmasının amaçlanmasıdır. Aynı şekilde nehyedici norm olan ribâ yasağında, muvâsâtı toplumsal bilinç olarak ayakta tutmanın amaçlandığı görülmektedir. İhtiyaç sahibinin zaruret halinden faydalanılarak onun üzerinden kâr elde edilmemesi için ribâ yasaklanmıştır. Çünkü ribânın varlığı toplumda ihtiyaç sahibinin ihtiyacını gidermedeki duyarlılığı yani muvâsâtı yok edici etkisi bulunmaktadır.

Muvâsâtın anlam içeriğinde dost ve akrabanın derdini dert edinmek yer almaktadır. Bu nedenle hısımlık nafakası ile yakınımızdakini kollama, gözetme erdemini ayakta tutmak amaçlanmıştır. İhtiyaç sahibinin ihtiyacını giderme şeklinde zenginlere yüklenen bir yükümlülük olarak nafakayı tanımlarsak, toplumda kimsesi olmayanların da nafakası aynı şekilde asli ihtiyaçlarını karşılayan mükelleflere ve kollayanı yoksa yükümlülük bütün vatandaşlarını korumakla sorumlu olan devlete düşmektedir.

Toplumumuzda misafire ikram, düğün, mevlit, ölümden sonra verilen yemek gibi birçok ziyafet karşılıksız vermenin toplumsal bilince yerleşen kısımlarıdır. Muvâsât, ihtiyaç sahibinin ihtiyacını gözetleyerek onun ihtiyacını kendi ihtiyacımız “mış “gibi karşılamayı, toplumda hakkını talep edemeyen savunmasız bireyin hakkını korumayı, gözetmeyi getirir. Karşı tarafın hukukun korumayı amaçladığı değerleri tehlikeye girecekse bu ahlaki erdem vâcip bir yükümlülüğe dönüştüğü konusunda herhangi bir görüş ayrılığı yoktur. Sadece ihtiyacını karşılayabilecek imkânımız olduğu halde ihtiyacını karşılamadığımız için İslâm'ın korumayı amaçladığı maslahatlardan birisi zarar gördüğü takdirde bu fiilin ihmalî suça girip girmediği konusunda fakihler arasında farklı görüşler bulunmaktadır.

İslâm her bir bireyin hukuken korunması gereken değerlerini korurken toplumsal yapıyı da güçlendirerek birliği ve beraberliği arttırmayı amaçladığının en somut örneği toplumsal yükümlülüklerde muvâsâtı amaçlamasıdır. Muvâsât ile bir kişinin hukukun korumayı amaçladığı değerleri zarar göreceği zaman öncelikle toplumdaki her bir bireye ve dolayısıyla bütün vatandaşlarının hukuki değerlerini korumakla yükümlü olan devlete sorumluluk düşmektedir. İkincisi olarak muvâsât ile daha geniş olarak amaçlanan şey, toplumsal dayanışmayı ayakta tutarak toplumsal bilinci geliştirmektir. İslâm hukukunda hükümlere bakıldığı zaman, amaçları arasında bu ikisinin yer aldığı kolaylıkla söylenebilir.

Muvâsât, bulunduğu evrenin bir parçası olarak her bir bireyin birbirinin duygu dünyasına ortak olmayı ve onunla hemhal olmayı, bir vücudun parçası gibi birbirimizi duyumsayabilmeyi getirir. Bu da aslında gerektiği zaman bir vücudun parçası gibi bir bütünlük içinde dayanışabilme anlamına gelir. Bu kavramın bu yönüyle toplumda kimin acilen bir başkasının yardımına ihtiyacı varsa hep birlikte organize olarak ihtiyaç sahibinin ihtiyacını giderebilmede vicdani sorumluluğu toplumsal sorumluluk haline dönüştüren etkin bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Âsım Efendi, Mütercim. *Kâmus Tercümesi (el-Okyânüsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît)*. haz. Mustafa Koç. 6 Cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Aslan, Mahsum. “İslam Hukukunda Nukû'tun (Düğünlerde Takılan Takılar) Niteliği: Hibe mi, Borç mu?”. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Eylül 2023), 184-205.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *‘Umdetü'l-kârî fi şerhi Şaḥîḥi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ba'şen, Saîd b. Muhammed. *Şerhu Mukaddimeti'l- Hâdramiyye el-müsemmâ Büşra'l-kerim bi şerhi Mesaili't-ta'lim*. Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şâḥiḥ*. thk. Mustafa Dîb el-Buga. Dımaşk: Dâru İbn Kesir, ts.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *Keşşâfü'l-kınâ' an (metn)i'l-İknâ'*. 6 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2003.
- Burhâneddin el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz, *el-Muhîṭü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Büceyremî, Süleyman b. Muhammed. *et-Tecrîd li-nef'i'l-abîd*. 4 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1345.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Aḥkâmü'l-Qur'ân*. thk. Muhammed es-Sadık el-Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1992.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rifât*. Kahire: Dârü'l-Fazile, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *et-Telḥîş (Telḥîşu't-Taḥrîb)*. thk. Abdullah Cevlem en-Nîbâlî - Şübbeyr Ahmed el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Gıyâsî (Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem)*. thk. Abdülazim ed-Dîb. Katar: Mektebetü'l-Kübrâ, 1401.
- Çağrıçı, Mustafa. “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/544-546. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Çağrıçı, Mustafa. “İsâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe. *Hâşiye ‘ale's-Şerhi'l-kebîr*, 4 Cilt. b.y.: İsa el-Bâbî el-Halebî, Arabiyye, ts.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kamil Karabelli. 6 Cilt. Dımaşk: Dârü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009.
- Ebû Zehre, Muhammed. *el-Cerîme ve'l-ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1998.
- Ebû Zehre, Muhammed. *et-Tekâfülü'l-ictimâ'î fi'l-İslâm*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1974.
- Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*. 9 Cilt. Kahire: Dârü'l-Mushaf, ts.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl. *et-Taḥbîr li-izâhi me'âni't-Teysîr*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2012.
- Erbay, Celal. “Nafaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/282-285. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Fevzân, Salih b. Fevzân. *el-Mûlaḥḥaşu'l-fikhiyyü*. 2 Cilt. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1423.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *İlmü'uşûli'l-fikh*. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1996.
- Hattâb, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân er-Ruaynî. *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muḥtaşarı Ḥalîl*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Heyet. “Zekat”. *el-Mevsuatü'l-fikhiyye*. 45 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye. 2002.
- Höffe, Otfried. *Etik Bir Giriş*. çev. Sergül Vural Kara. İstanbul: Runik Kitap, 2020.
- İbn Abdülber En-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*. thk. Saîd Ahmed A'rab, 26 Cilt. Tatvân : Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1991.

- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muħarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Battâl el-Kurtubî, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik. *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buħârî*, nşr. Ebû Temim Yasir b. İbrâhim. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buħârî*. thk. Şuayb el-Arnaut - Adil Mürşid. 26 Cilt. Dımaşk: er-Risaletü'l-Alemiyeye, 2013.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed. *el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye*. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü Abdülhamid Ahmed Hanefi, 1938.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Muħallâ bi'l-âşâr fî şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihtisâr*. 11 Cilt. Kahire: İdâretü't-Tıbaati'l-Müniriyye, 1352.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *el-Fevâ'id*, thk. Muhammed Aziz Şems. Mekke: Dâru Alemi'l-Fevaid, ts.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muğnî*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1969.
- İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *eş-Şerhu'l-kebir 'alâ metni'l-Mukni'*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. 32 Cilt. Cîze: Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1995.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb. *Tehzîbü'l-aħlâk ve tathîrül-a'râk (Kitâbü't-Tahâre ve tahâretü'n-nefs)*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih el-Makdisî. *Kitâbü'l-Fürû'*. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû'ü fetâvâ*. 37 Cilt. Mansûra: Dârü'l-Vefâ, 2005.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Aħkâmü'l-Ķur'ân*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-ħadîs ve'l-eşer*, thk. Ahmed b. Muhammed el-Harrât. Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, ts.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed. *Şevâhidü't-tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-şahîh*. 36 Cilt. Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2008.
- İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî. Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz. *Ma'ûnetü üli'n-nühâ 'ale'l-Müntehâ*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 12 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 2008.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen, *et-Temhîd fî tahrîci (istiħrâci)'l-fürû' 'ale'l-uşul*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Kādî Abdülvehhâb, Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr el-Bağdâdî. *Şerhu Risâleti İbn Ebî Zeyd*. nşr. Ebü'l-Fazl ed-Dimyati Ahmed b. Ali. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*. Kahire: Dârü's-Selâm, ts.
- Kâsım, Hamza Muhammed. *Menarü'l-kârî şerhi muħtaşar Şahîhu'l-Buħârî*. tsh. Beşir Muhammed Uyûn. 5 Cilt. Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1990.
- Kınalızâde Ali Efendi. *Ahlâk-ı Alâî*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kişnâvî, Ebû Bekir. *Eshelü'l-medârik şerhi İrşâdi'l-sâlik fî fıkhi İmâmi'l-e'immeti Mâlik*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Kur'ân Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'li-aħkâmi'l-Ķur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

- Kurtubî, Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî. *el-Müfhim şerhu Şahîhi Müslim*. thk. Muhyiddin Dîb Müstû vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996.
- Laşin, Musa Şahin. *el-Menhelü'l- hadîs fi şerhi'l- hadîs*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2002.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcud. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. *Tefsîrü'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-uyûn)*. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mevsilî, Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Şuayb el-Arnaut - Ahmed Muhammed Berhum - Abdüllatif Hirzullah. 4 Cilt. Dimaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009.
- Muhammed İlîş, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Minehu'l-celil 'alâ Muhtaşari's-Şeyh Halîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1984.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*. thk. Abdülhamid Salih Hamdân. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1990.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şagîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1972.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. Riyad: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 1998.
- Müşîr, Nusret Paşa- Babanzâde, Mustafa Zihni Paşa. *Nusretü'l-Hamîd-Mikyâsü'l-Ahlâk: Sülûkü'l-Mâlik Tercümeleri*. haz. Ali Adem Yörük. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Nevevi, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-muttaîn*. 12 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1991.
- Râfiî, Abdülkerîm b. Muhammed. *Fethü'l-'azîz fi Şerhi'l-Vecîz (eş-Şerhu'l-kebîr)*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gâyb*. 32 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mahşûl*. thk. Taha Câbir Feyyaz el-Alvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Râzî, Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Tuhfetü'l-mülûk*. nşr. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1997.
- Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 2003.
- Rûyânî, Abdülvâhid b. İsmâîl. *Bahrü'l-mezheb fi fûrû'ı mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'i*. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Seyyâgî, Şerefüddîn Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin el-Haymî es-San'ânî. *er-Ravzü'n-nadîr şerhu Mecmû'i'l-fikhi'l-kebîr*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1347.
- Sübkî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî. *Fetâva's-Sübkî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evladuhu, 1938.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed El-Gırnâti. *el-Muvâfaqât*. 6 Cilt. Huber: Dâru İbn Affân, 1997.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Kesb el-İktisâb fi'r-rızkı'l-müste'tâb*. Haleb: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1997.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcud. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Şirvânî, Ahmed Hamdî. *Levâmi'un-Dekâik fi Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik*. Mecâmi'u'l-Hakâik Tercümesi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Telkenaroğlu, Rahmi. "İhmali suç kavramı ve İslam Hukukuna göre İhmal suretiyle İşlenen Kasten Öldürme Suçu". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27/1 (Nisan 2016), 287-330.

- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd. *Der'ü'l-ķavli'l-ķabîh bi't-taħsîn ve't-taķbîh*. thk. Eymen Mahmud Şehâde Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslâmiyye [King Faisal Center for Research and Islamic Studies], 2005.
- Useymîn, Muhammed b. Sâlih. *eş-Şerhu'l-mümti' alâ Zâdi'l-müstaķni'*. 15 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1424.
- Yılmaz, Berna Ayşen. *Yardım veya Bildirim Yükümlülüğünün Yerine Getirilmemesi Suçu*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2020.
- Yılmaz, Erkam. *Yardım veya Bildirim Yükümlülüğünün Yerine Getirilmemesi Suçu*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ Hüseyinî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-ķāmûs*. thk. Mustafa Hicazi. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-İ'lâm, 2001.